

Dávid Gyula

Jelenlétünk és problémáink a Tismăneanu-jelentésben

A Magyar Kisebbség az általa kezdeményezett véleménycsere kapcsán - a hozzám eljuttatott anyag kísérőlevele szerint - néhány konkrét kérdésben kérte hozzászólásomat. Engedjék meg azonban, hogy egy kissé bővebb lére eresztve, több, a Jelentés olvasása során bennem felvetődött kérdésre is reagáljak. Talán nem lesz haszontalan még akkor sem, ha a Jelentés megfelelő passzusain már nincs mód változtatni.

A Jelentést¹ előkészítő bizottságot és a munkáját támogató történész-munkaközösséget igen nagy feladat elé állította az államfői megbízás. Nagyon rövid idő alatt és a kutatás számára igen nehéz körülmények között kellett a felkérésben foglaltaknak eleget tenniük - amint azt a „magyar fejezet” fordítását megelőző írásban, Salat Levente vitabevezetőjében is olvashatjuk. Ehhez képest az eredmény korántsem lebecsülendő, bár az egyes fejezetek kimunkálásán nyilvánvaló színvonalbeli különbségek és aránytalanságok érződnek.

Egészében véve a Jelentésnek sikerült a romániai kommunista korszak minden fontosabb területébe betekintenie: kirajzolódik benne egy újfajta „párttörténet”, azoknak a belső harcoknak a feltárásával együtt, amelyek a legfelső pártvezetésen belül a hatalomért folytak, s azokkal az eszközökkel, amelyekkel ezt a harcot vívták; feltárul közel fél évszázad romániai társadalom- és gazdaságtörténetének, a társadalmi és politikai életnek a hatalmi érdekek alá rendelten változó rendszere; átfogó képet kapunk a kommunista hatalomgyakorlás menetéről az egyházak és felekezetek, az oktatás és nevelés területén, a kultúrában; feltárulnak egyes nemzetiségek és nemzeti kisebbségek elnyomásának, a kommunista ideológia leple alatt folytatott elnemzetietlenítésnek és „homogenizációjának” a részletei; részletekbe mérően ismerhető meg belőle a kommunista hatalom rendelkezésére álló el-

¹ *Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Raport final.* Editura Humanitas, București 2007.

nyomó gépezet, a Securitatetól a törvényhozáson át a börtönrendszerig, és a rendszer „ellenségeivel” szemben foganatosított intézkedésekig, a deportálásokig és az erőszakos kitelepítésekig; közel száz oldalon összefoglalják a szerzők a romániai kommunista rendszerrel szembeni ellenállás történetét, az első években még kiterjedt fegyveres ellenállástól a 80-as éveknek a rendszer bukásáig vezető disszidens megnyilvánulásokig és mozgalmakig; végül még találunk egy fejezetet a románok elnyomásáról Szovjet-Moldovában.

A bizottság szerintem megette azt, amit az adott körülmények között megtehetett, sőt egy csomó részletet illetően megnyitotta a kaput a történetkutatás elkövetkező éveinek-évtizedeinek munkacsoportjai, intézetei és kutatói számára. Amint a kiadáshoz fűzött jegyzetben olvasható: „...a Jelentés néhány politológus és a történettudományok terén dolgozó kutató nyitott műve. Más szóval: csupán elméleti alapjául szolgál egy hivatalos nyilatkozatnak, ugyanakkor felhívás a további kutatásra, amelynek az lesz a feladata, hogy kiegészítő pontosításokkal és árnyalásokkal szolgáljon Románia története e korszakának megítéléséhez.”²

A *Következtetések* című fejezetben (amelyet szintén érdemes lenne magyarul is nyilvánosságra hozni!), a Jelentésben feltártak személyes felelősségének felmutatása, a párt-, az állami és a belügyi apparátus felelős személyeinek néven nevezése, valamint a „romániai kommunizmus bűneinek” 21 pontban való összefoglalása mellett a szerzők ajánlásokat is megfogalmaznak, amelyek egyrészt természetesen következnek a feltártakból és munkájuk tapasztalataiból, másrészt feltételei annak, hogy a megnyitott tárnák mélységei felé a szakkutatás és a közvélemény végre elindulhasson.

És ezeket az ajánlásokat olvasva látom a legnagyobb gondot. A Jelentés elkészítőinek elgondolása szerint ez a munka csak kezdete egy átfogó és mélyreható kutatásnak, amelynek során teljes részletességgel feltárulnak majd az itt – terjedelem és határidő szorításában – sokszor csak felvázolt vagy épp hogy érintett tények. Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a romániai kommunizmus – emlékszünk, nem éppen zavartalan körülmények között – megtörtént államfői elítélése óta (aminek épp másfél éve voltunk tanúi) a továbblépésnek alig van valami jele.

Vegyünk sorra néhányat a beteljesülésre váró ajánlások közül (csak parafrazálva a szöveget):

Ünnepélyesen ki kell fejeznünk tiszteletünket ama nagy államférfiak és egyházi személyiségek előtt, akik szembeszálltak a kommunista hatalommal. – Az ajánláshoz fűzött névsorban ott szerepel Márton Áron neve is, akinek kolozsvári szobra felállítását folyamatosan akadályozzák a hatóságok.

Alapos és tudományos elemzésnek kell alávetni az 1989. decemberi és december utáni eseményeket, az 1990. márciusi marosvásárhelyi etnikai diverziót, az 1990-es és 1999-es bukaresti bányászjárás eseményeit, továbbá az 1977-es Zsil-völgyi és 1987-es brassói munkásfelkelések elnyomásának körülményeit. – Semmi nem történt ezen a téren.

Fel kell állítani a Kommunizmus Áldozatainak Emlékművét és más emlékműveket szerte az országban. – A kolozsvári 56-os emlékmű mai napig is az aktatologatások útvesztőiben vesztegel.

Nyilvánosan hozzáférhetővé kell tenni a Jelentést. – Ez megtörtént: a Humanitas kiadó 2007-ben megjelentette azt a kötetet, amelyre hivatkozom, a szerkesztői jegyzet szerint 1500 példányban. Ára és terjedelme okán azonban nem igazán sorolható a széles körben fogyasztható művek közé.

A „jogi és törvényhozási intézkedések” fejezetbe foglalt ajánlások teljesülése egytől egyig várat magára, egyedül az (egyre fogyatkozó számú) egykori elitéltek anyagi helyzetének javítására vonatkozólag jelent meg nemrég egy minisztertanácsi határozat. De e fejezet javaslatai között másokat is olvasunk: a kommunizmus idején elkövetett bűnök és visszaélések emberiség ellen elkövetett bűnökké minősítése; a politikai természetű ítéletek bírósági úton való érvénytelenítése; az adminisztratív és kényszermunka-ítéletek törvénytelenységének elismerése a Legfelsőbb Semmittőszék szintjén; mindazoknak az 1989 decembere előtt elkövetett politikai bűnökben hozott 1989 utáni ítéleteknek a felülvizsgálata, amelyekben orvosi vagy egyéb indokkal felmentő ítéleteket hoztak; a Romániából távozásra kényszerített személyek és utódaik román állampolgárságának visszaadása, jogi és anyagi rehabilitálása; a kommunista elnyomó apparátusban működő személyek nyugdíjának újraszabályozása: a lakosság nyugdíj-minimumának szintjén.

Jóhiszemű emberek álmodozása ez? Vagy porhintés a világ szemébe? Ki-ki döntse el, milyen véleményt formálhatnak a volt politikai elitéltek, kényszermunkára hurcoltak, javaiból kiforgatottak ma még életben lévő tízezrei ezeknek a javaslatoknak az olvastán.

A Jelentést összeállító kutatók – és a jövő – számára fontosak nyilván azok a javaslatok is, amelyeket a bizottság utolsóként a kutatással és a levéltárakkal kapcsolatban megfogalmazott. Tudjuk azonban, hogy a Jelentés elkészülte óta semmi nem indult el belőlük a megvalósítás útján, sőt a CNS-AS léte is bizonytalanra vált, és csak a pillanatnyi hatalmi erőviszonyok mentették meg a teljes ellehetetlenítéstől.

Mindezeket végiggondolva az ábrándok és jámbor óhajok birodalmába tartozónak érzem azon morfondírozni, hogy „milyen kérdések feltárását” látom még fontosnak. De azért vágjunk bele, elvonatkoztatva attól, hogy a

Jelentés ennek teljesülését milyen – új levéltári törvényben és jogi, valamint adminisztratív intézkedésekben körülírt – feltételek között látná reálisnak.³

Mindenekelőtt fontos lenne számunkra elindítani az 1944–1989 között működött magyar intézményekre vonatkozó kutatásokat. Igazából az ezekre vonatkozó belügyi iratokból rajzolódna ki a valós kép ezeknek az intézményeknek a szerepéről, tevékenységéről, munkájuk körülményeiről és a Hatalom szerepéről annak ilyen vagy amolyan irányulásában. Az olyan intézmények története, mint a Romániai Írók Szövetségének Nemzetiségi Osztálya, a Kriterion Könyvkiadó vagy a Korunk, hogy csak ezt a hármat említsem példaként, persze máris kutatható a saját irattárunkban megőrzött anyagok alapján, s ez alapja lehet – a belügyi dossziékhoz való hozzáférés esetén – egy teljes és hiteles kép kialakításának.

Ugyanez vonatkozik az egyházaknak a kommunista rendszerben átélt évtizedeire is, azzal a különbséggel, hogy itt – tapasztalom szerint – magukat az irattárakat is olyan módszeresen selejtezték ki, hogy azokból igen sok fontos részletre csak a rájuk vonatkozó belügyi és kultusz-departamenti iratanyagból derül (ha derül valaha) fény. Az eddig kiszivárogtatott adatok, attól félek, jelenleg inkább eltávolítanak a valóságtól, mint közelítenek hozzá, hiszen nem ismeretesek az összefüggések, amelyek között az előbukkant részismereteink értelmezhetők.

Mint kétszeresen is érintett, fontosnak tartom a kommunista rendszerben elítéltekre, deportáltakra, kitelepítettekre vonatkozó kutatások kimozdítását a megfelelő anyagi és szakmai háttér nélküli magánkutatások jelenlegi szintjéről. Az *1956 Erdélyben* szerkesztőjeként személyes tapasztalatom, mennyire esetleges ebben a pillanatban a bennünket ért retorziók dokumentumaihoz való hozzáférés, milyen veszteség ér nap mint nap a még élő egykori elítéltek felkeresésének, megszólaltatásának terén.

A román történész-szakma e tekintetben ma már komoly intézményi háttérrel rendelkezik: Bukarestben egész tudományos intézet (Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului) áll a kutatás szolgálatában (saját kiadóval és „Arhivele Totalitarismului” címmel saját folyóirattal), ugyanitt az igen termékeny kiadót is működtető Fundația Academia Civică és az általa Máramaroszigeten létrehozott, jól felszerelt és államilag támogatott kutató- és emlékközpont végez igen eredményes munkát múltunk e fejezetének feltárására, román kiadók (Humanitas, Polirom, Nemira, Vremea, Curtea Veche és mások) sorozatosan jelentetik meg azokat a könyveket, amelyeknek százaira (a Jelentés végén 47 oldalt tesz ki a felhasznált irodalom jegyzéke) a Jelentés elkészítői támaszkodhattak.

3 I. m. 781–783.

Magyar vonatkozásban e tekintetben igencsak meggondolkodtató a helyzet: a Jelentéshez tartozó, már említett bibliográfiában magyar szerzőktől mindössze 45 tételt számoltam össze, azok egy része is magyarországi szerzők elméleti vagy az 56-os forradalommal kapcsolatos munkája. (Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy az 1956 Erdélyben vonatkozó irodalmának tanúsága szerint a téma magyar megalapozása sokkal gazdagabb, érthetetlen, hogy jó néhány ismert alapmű, a reá való utalás formájában miért nem került be a Jelentés bibliográfiai fejezetébe.) Lényegét tekintve helyt álló Salat Leventének a vitabevezetőben a Tismăneanu-bizottságbeli magyar kutatói szerepléssel kapcsolatos megállapítása: „Ez a lehetőség, több hasonló 1989 utáni kihíváshoz hasonlóan, felkészületlenül érte a romániai magyarság politikai és szakmai elitjét. Az erdélyi magyar közéletben nem zajlottak le ugyanis azok a viták, nem készültek el a kommunizmus örökségét romániai magyar szempontból elemző olyan tanulmányok, amelyek következtései kiindulópontul szolgálhattak volna a Tismăneanu-jelentés elkészítésében részt vállaló magyar kutatók számára.”

Sajnos az ilyen munka számára ma úgyszólván teljességgel hiányzik az intézményi háttér. Az azóta elhunyt Gagy Balla István oral history-gyűjteményének létrejöttét annak idején a budapesti 56-os Intézet támogatta, az 1996-os konjunktúra lejártával munkáját – haláláig – már csak önkéntesként, minden segítség nélkül folytatta. Tófalvi Zoltán „önerőből” hordta össze azt a hatalmas dokumentumanyagot, amely eddigi közleményei és a Szoboszlai-, illetve a Sass Kálmán-perre vonatkozó, a Mentor Kiadónál megjelent két vaskos kötete alapját képezi. A Stefano Bottoni-szerkesztette 1956-os dokumentumkötet a Tismăneanu-jelentés „melléktermékeként”, az abba bevont magyar kutatók munkája nyomán jött létre, a mi 1956-os életrajzi adattárunkat erkölcsileg és társkiadóként az Erdélyi Múzeum-Egyesület, anyagilag az azóta felszámolt Határon Túli Magyarok Hivatala támogatta, a közvélemény által várt-sürgetett folytatáshoz azonban (szép anyag gyűlt közben az 1956 előtti és 1965 utáni időszakokra vonatkozólag) mind ez ideig sem anyagi, sem erkölcsi támogatást nem sikerült találnunk, így ez a munka – egyéb vállalásaim és feladataim sokasága közepette – szintén magánerőből haladgat. Hazai magyar kiadóinknak az egyre szűkülő alapokból kell esetenként pályázati úton kikoldulniok egy-egy könyv megjelenítéséhez az anyagiakat. A kolozsvári egyetem jelenkori történelem-tanszéke tájáról pedig semmiféle olyan szándék nem mutatkozik, mintha a történelem-szakos hallgatók, magiszter- és doktorjelöltek szellemi potenciálját e témakörben is hasznosítani próbálná.

Valóban, csak ábrázolhatunk, ha nem vagyunk képesek megteremteni magunknak azokat az intézményi kereteket, amelyek, ha nincsenek meg, akár tárt kapukkal is várhatnak az egykori belügyi, párt- és állami levéltárak.

*

A nekem elküldött levélben a Magyar Kisebbség szerkesztősége „a Kriterion megalakulása utáni időszak” felől kérdezett. Mielőtt azonban rátérnék erre, engedjék meg, hogy a Jelentéshez, illetve annak „magyar fejezetéhez” fűzzek néhány megjegyzést.

Abból indulnék ki, hogy a „magyar fejezet”-et, ha hitelt érdemlően akarjuk a magunk problémáit láttatni benne, nem lehet kiszakítani a Jelentés egészéből. Egyrészt azért, mert számos – a más fejezetekben részletesen feltárt – vonatkozásban a romániai magyarság is részese volt az ott körülírt törvénytelen-ségeknek, erőszakosságoknak. Másrészt, mert a magyar kisebbségnek a Jelentésben juttatott 21 könyvoldal mellett elég sok a más fejezetekben található magyar vonatkozás, s úgy hiszem, hogy ezeket is tekintetbe kell vennünk.

Tulajdonképpen négy fejezet is van, ahol „érdekeltek” vagyunk: a római katolikus egyházzal, ⁴ továbbá az 1956-os forradalom idején jelentkezett romániai diákmozgalmakkal, ⁵ a rendszerrel szemben megnyilvánuló 1977 utáni szervezkedésekkel ⁶ és a vallási szervezkedésekkel ⁷ foglalkozó fejezetek, illetve szövegrészek, amelyek együtt, a „magyar fejezet” 21 könyvoldala mellett még 43 oldalt tesznek ki. Aztán ott van a Jelentés 486-492. lapjain a Securitate-apparátus legismertebb príbékjeinek névsora: ebben bennünket a 61 személy között Butyka Ferenc, a Bukarest Tartományi Securitate kihallgatási osztályának egykori vezetője „képvisel”, aki kihallgatótisztként játszott szerepet a Pătrășcanu- és Luka-perben; aztán a 785-807. lapokon, a pártnómenklatúrában Ady László volt belügyminiszterhelyettes (voltam vele együtt Szamosújváron, miután mint „sziguranca-besúgót” 1960-ban elítélték), Mogyorós Sándor (Alexandru Moghioros), Szilágyi Levente (Leontin Sălăjan – a könyvben mindketten egykori magyar nevüket is feltüntetve szerepelnek), Vass Gizella, a KB káderosztályának vezetője, később külügyi osztályának helyettes vezetője és Vincze János (Ion Vințe) belügyminiszterhelyettes, a Securitate-alkulatok parancsnoka, s gyakori vagy ritkább említésekben még Czikó Márta (Al. Drăghici felesége), Erdélyi József tábornok, Fazakas Lajos, Fazakas Já-

4 I. m. 279–281.

5 I. m. 681–693.

6 I. m. 719–731.

7 I. m. 731–738.

nos, Gere Mihály, továbbá Kovács Mihály, Mezei György és Szabó Jenő belügyi őrnagyok-ezredesek, Szász József Hargita megyei első titkár, Szenkovits Sándor (Alexandru Sencovici), Vass László pénzügyminiszter-helyettes.

Ezekből kerekedik ki az a kép, amelyet a magyarságnak a romániai kommunizmus évtizedei alatti története vonatkozásában a Jelentés olvasója nyerhet.

Szerkesztéstechnikai kérdés, de tartalmi is, hogy ezekre a szövegrészekre a magyar fejezet szerzőinek bizonyára nem volt rálátása, mert különben a megszabott terjedelmen belül is erősíteni lehetett volna bizonyos magyar vonatkozású hangsúlyokat.

Néhány rész-észrevétel erejéig vegyük sorba ezeket:

Ami a magyar történelmi egyházakat illeti: mind a „magyar fejezet”-ben, mind a római katolikus egyházzal szülőben szó esik Márton Áronról. De az utóbbiban sokkal nagyobb súllyal a román római katolikus vonatkozásokról, miközben szinte teljesen elsikkad az, hogy Márton Áron nem csupán mint püspök, hanem mint a második világháború utáni évek közéleti tényezője is meghatározó szerepet játszott, egészen letartóztatásáig (hogy most csak a Párizs-környéki békét megelőző Memorandumra utaljak).

Az 1956-os diákmozgalmak során, de a „magyar fejezet”-ben sem történik még csak utalás sem a három protestáns teológus-perre, amelyeknek (1959 tavaszán-nyarán) igen nagy szerepe volt abban, hogy lélektanilag előkészítsék a közhangulatot az 1959-es egyetemegyesítésre. S nincs egy szó sem azokról a középiskolás-perekről (a sepsiszentgyörgyi, csíkszeredai, gyergyói tanárok és diákok), amelyek ugyan nem közvetlenül 1956 után, de évek múlva is annak kihatásai voltak, konkrét utalásokkal a perek sorában a vádlottak 1956-os magatartására.

A Jelentésben külön fejezet jut az újprotestáns felekezeteknek,⁸ sőt a vallási jellegű szembenállásról szóló fejezet⁹ is jórészt övelük foglalkozik. A magyar protestáns történelmi egyházaknak viszont csak a „magyar fejezet”-ben jut másfél lap; az egyházak és a kommunista rendszer viszonyát globálisan tárgyaló II/4. fejezetben még csak a nevük sincs leírva. És sehol a könyvben nem történik említés a német evangélikus egyházzal, amelynek élén Müller püspök (akárcsak a szintén nem említett unitárius Kiss Elek vagy az evangélikus Argay György) ama egyházfők közé tartoztak, akik nem egy kényes helyzetben (pl. a teológus-perek idején) kiálltak híveik, diákjaik védelmében (lásd az 1959-es teológus-letartóztatások és perek után a protes-

8 I. m. 282–287.

9 I. m. 731–738.

táns egyházfőkkel tartott gyűlés jegyzőkönyvét Tőkés Istvánnak *A románai magyar református egyház élete* című, 1989-ben megjelent könyvében).

Szembetűnő hiányosság, hogy a Jelentés megfelelő fejezetében (a magyaron, a németen és a zsidón kívül) egyetlen más romániai nemzeti kisebbség sem szerepel, holott legalábbis a szerbeknek és a dobrudzsai törököknek-tatároknak-lipovánoknak igencsak ott lett volna a helyük. Szó esik ugyan a kitelepítésekkel kapcsolatos fejezetben¹⁰ az ország dél-nyugati határvidékéről a Bărăganba telepített gyanús vagy „kifejezetten ellenséges elemekről: titóistákról, kulákokról”,¹¹ egy másik helyen 472 szerb nemzetiségű családról, akiknek kényszerlakhelyét 1955-ben feloldották,¹² de ennek a fejezetnek a szerzői azt állítják, hogy „a Bărăganba való deportálásoknak nem volt etnikai jellege”.¹³ A valóságban a securitate az egész bánási szerb lakosságot virtuális „titó-ügynökként” kezelte. Ami pedig a dobrudzsai török-tatár kisebbséget illeti, őket 1956-ban fosztották meg anyanyelvű iskoláiktól, s majd a 70-es években, a Kriterion-felvállalta anyanyelvű könyvek megjelenésekor kell újra felfedezniök nemzeti identitásukat. A lipovánok pedig – köztudottan – nemcsak nemzetiségként, hanem az ortodoxia által üldözött vallási kisebbségként is érezhették, mit jelent kisebbséginek lenni a romániai kommunista rendszerben.

Több mint különös az, ahogyan a Jelentésben (a „magyar fejezet”-en kívül) az 1989-es temesvári forradalom eseményeit tárgyalják. Ebben a szövegrészben Tőkés Lászlónak még csak a neve sincs megemlítve, holott köztudott: dési segédlelkészként, majd az Ellenpontok munkatársaként a 80-as évek elejétől kinyilvánította szembenállását a Hatalommal, s az ő egy-személyes, 1989 szeptemberétől felfokozódó nyilvános kiállításának támogatására katalizálódott az a csoport, amelyből aztán a forradalom kirobbant. Ő mindössze egy, különben illusztris névsorban szerepel,¹⁴ azok között, akikkel szemben a Hatalom „intézkedéseket fogatosított”. Úgyszólván csak a magyar fejezetre zsugorodik a Jelentés elején KB-tagként és Kovászna megyei első titkárként aposztrofált Király Károly szerepe is, akinek azon kívül csak egy, az 1987-es brassói felkeléssel kapcsolatos, s a Szabad Európában beolvasott levelére történik utalás, lapalji jegyzetben.¹⁵ A Brassóban mártírhalált halt Moyses Mártonnak a neve sincs leírva.

10 I. m. 630–650.

11 I. m. 637.

12 I. m. 639.

13 I. m. 640.

14 I. m. 767.

15 I. m. 710.

Egy ilyen terjedelmére nézve is hatalmas munkánál fontos az, hogy a szerkesztők keresztutalásokkal hívják fel az olvasó figyelmét olyan vonatkozásokra, amelyekről a munka más részeiben az olvasó bővebb információkhoz juthat. Sajnos, ez még a „magyar fejezet”-en belül sem történik meg, holott az ilyen utalás nem igényelt volna terjedelmet: a korszakolásnál például az 1945–48-as korszak általános jellemzése során,¹⁶ amikor a Jelentésben arról van szó, hogy mennyiben befolyásolta a romániai magyarság 1945–46-os magatartását a magyar revizionizmus második világháborús kudarca, utalni kellett volna a később¹⁷ részletezett CASBI-ügyekre, amelyeknek – illetve az MNSZ vele szembeni fellépésének – legalább akkora szerepe volt az iránta kifejezésre jutott szimpátiában, mint a „mindent vissza”-jelszó átértett kudarcának. Hasonló utalásra lett volna szükség „a gazdasági függetlenséget biztosító közösségi intézmények felszámolása”¹⁸ kapcsán arra, hogy ezeknek az intézményeknek a felszámolásán (EMGE, Szövetség stb.) kívül súlyos veszteség érte a magyar kézen lévő magántulajdont is,¹⁹ a magyar kézen lévő nagybirtokok kisajátításával, az (egyoldalúan, tendenciózusan alkalmazott) 1945-ös földreformmal, és – amiről nincs szó a későbbiekben sem – az „osztályharc” jegyében folyó, jelentős magyar gazdálkodórétegeket sújtó „kuláktalanítás”-sal, amely végső lépés volt a „gazdasági függetlenség felszámolása” céljával hozott intézkedések sorában.

Lett volna helye keresztutalásnak az 1948–1956-os szakasz általános jellemzése során²⁰ az iskolák államosítására (erről később külön alfejezet szól), de sem itt, sem ott nem válik világossá, hogy ez az intézkedés azért sújtotta sokkal nagyobb mértékben a romániai magyarságot, mert a nemzeti önazonosságtudat megtartása szempontjából is fontos iskolahálózatát túlnyomó részben az egyházak tartották fenn, mégpedig évszázadok alatt a magyar közösség által létrehozott anyagi háttérre támaszkodva, amelytől most a közösséget iskoláival együtt megfosztották. Az óvodák, általános és középiskolák államosítása a mi esetünkben nem egyszerűen felügyeleti változást jelentett – mint a román iskolák esetében, ahol az államosítás (ahol még előfordult) a *román* ortodox egyház helyett a *román* kommunista nevelés hegemoniáját jelentette –, hanem főképp az általános és középiskolai hálózat „egységesítés”-e után, hatékony eszköz volt az elnem-

16 I. m. 335.

17 I. m. 342.

18 I. m. 336.

19 V. ö. i. m. 342.

20 I. m. 337.

zetetlenítésre, a homogenizációra. Különösen szembetűnő volt ez a szórványvidéken vagy a kollektivizálás és iparosítás szorításában-vonzásában már az 50-es évekkel kezdődően kialakult nagy dél-erdélyi magyar tömbök esetében (Temesvár, Zsil-völgye stb.), ahol a tömeges magyar betelepődést nem – vagy csak csökevényesen – követte megfelelő magyar iskolahálózat létrehozása, minek következtében ez a népesség második-harmadik nemzedékében már az anyanyelvét is elvesztette.

A Jelentés „magyar fejezeté”-ben szó van a nagy erdélyi városok magyar jellegének megváltoztatására irányuló népesedéspolitikáról. Hasznos lett volna azonban kiegészíteni az említett városok nemzetiségi statisztikáját egyrészt az 1992-es népszámlálás adataival is (ez Kolozsvár és Nagyvárad esetében hiányzik), másrészt felvenni hasonló adatsort Szatmárnémeti, Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda esetében is, mivel különösen az utóbbiak ismeretében valós képet alkothatott volna az olvasó arról, mi is rejtett az 1968-as új megyerendszer háta mögött.

A magyarság tömegeit tömörítő politikai alakulatként a Jelentésben csak az MNSZ-ről esik szó, holott – főképp az 1945–1948-as időszakban ott volt a katolikus tömegek politikai színezet nélküli tömörülése Márton Áron személye körül, s nem csekély volt a száma azoknak a magyaroknak sem, akik Erdélyben a nagy hagyománnyal rendelkező szociáldemokrata mozgalomhoz csatlakoznak. A Szociáldemokrata Párt Erdélyben, egészen 1947-ig – minden kommunista mesterkedés ellenére – jelentős erőt képviselt, s nem egyszer exponálta magát „magyar ügyek”-ben is. Ez, valamint a párt erdélyi magyar vezetésének lefejezése (Lakatos István, Pásztai Géza és társaik bebörtönzése) teljesen hiányzik. Az MNSZ-perben letartóztatottak névsorában²¹ pedig ugyancsak hiányzik Méliusz József és Veress Pál neve, mindketten fontos szerepet játszottak az 1945–1947-es idők magyar közéletében).

És még egy-két apró hiány: a magyar nyelvű egyetemi oktatás 1956-ot megelőző korlátozásai sorában említeni lehetett volna²² a kolozsvári Politechnikán 1948-ban indított, majd néhány év múlva felszámolt magyar nyelvű oktatást; emellett említést érdemeltek volna az 1956-os engedmények következményeként létrehozott olyan – később jelentős szerepet betöltő – új (vagy korábban megszüntetett, de 1956 után újraindított) folyóiratok, mint a *Művelődés*, a *Művészet/Új Élet* és a *Tanügyi Újság*.²³

A most magyar fordításban megjelenő „magyar fejezet” elé írt vita-felvezetőjében Salat Levente részletesen számot ad azokról a körülmények-

21 I. m. 336.

22 I. m. 344.

23 Vö. i. m. 346.

ről, amelyek közepette ennek a fejezetnek a részaránya a tervezetthez képest megváltozott (számításaim szerint 6%-ról a Jelentés végső változatában 2,63%-ra csökkent). Az általa említettekén kívül nyilván az idő szorításában sem lehetett ezt az aránytorzulást korrigálni. Az előbb említett keresztutalásokkal azonban, amelyek nagyobb részt nem jelentettek volna számottevő terjedelmi növekedést (a könyv jelenlegi, mutatókkal, bibliográfiával együtt közel 900 oldalas terjedelméhez képest legfeljebb 5-6 oldalt), mindenképpen pontosabb lehetett volna az a kép, amelyet a Jelentés ezutáni laikus kézbevevői a magyarság 1944 utáni évtizedeinek történetéről kaphattak volna.

*

És most válaszoljak a nekem feltett – inkább a korszakra, mint a Jelentésre vonatkozó – konkrét kérdésekre:

Hogy mennyiben volt fordulópont a romániai magyarság történetében 1956, illetve az annak leverését követő romániai megtorláshullám?

Mindenképpen. A pártnak a nemzetiségi kérdésben lényegi változást hozó 1948-as határozata után beindult elnemzetietlenítő folyamat menetrendje ugyanis Sztálin halála után egy időre elbizonytalanodott. Gheorghiu-Dej, a Szovjetunióban végbemenő folyamatokat (a sztálinizmus bűneinek leleplezését a XX. pártkongresszuson) tapasztalva, saját hatalmának megtartásával volt elfoglalva, s ennek érdekében az elégedetlenségének hangot adó magyarság felé olyan engedményekre kényszerült, amelyek 1956 koraőszén a kommunista rezsim hatalomra kerülése előtti „demokratikusabb” idők visszatértének reményét keltették fel, még azokban a romániai magyar értelmiségiekben is, akik az első években maradéktalanul elfogadták, sőt magukénak vallották a kommunizmus eszméit és programjait. A kolozsvári és marosvásárhelyi magyar írókkal 1956 szeptemberének utolsó napjaiban megszervezett kétnapos tanácskozás vízvonalzó lehetett volna ennek az értelmiségnek a számára. Mindaz, ami ott, az írók felszólalásaiban elhangzott (a jegyzőkönyveket Benkő Levente közölte *Az őszinteség két napja* c. kötetben, Kolozsvár, 2008), valamint a párt szorultságban tett ígéretei, arról tanúskodnak, hogy a magyar forradalom győzelme esetén a romániai magyarság helyzete egészen más irányban fordulhatott volna. A magyar forradalom leverését követő megtorláshullám valójában csak része volt a visszarendeződésnek, a sztálinizmus egyfajta román nemzeti újraélesztésének; a magyarság immár nyíltan megfogalmazott „kollektív bűnösség”-ének vádjával ideológiailag is aláúcolták azt a homogenizálási folyamatot, amely a tömeges politikai perek hátterében teljes gőzzel beindult. Ehhez szolgáltat-

tak öngerjesztő motivációt a „magyar perek”, amelyekre hivatkozva végképp birtokba lehetett venni az oktatást (az óvodától az egyetemig), döntő szakaszába juttatva azt a folyamatot, amelynek végén a nyolcvanas években kibontakozhatott a Ceaușescu-féle nyílt és erőszakos elnemzetietlenítés, s vele párhuzamosan a németek után a magyarok expatriálásának felgyorsítása.

Hogy a hatalom megszerzése érdekében Gheorghiu-Dej halála után Ceaușescu a hatvanas évek közepén ismét az engedmények módszerét választotta, s ebben az új (?) stratégiájú folyamatban a romániai magyarság ismét lélegzethez jutott, az már egy másik kérdés.

A Magyar Kisebbség szerkesztőinek megfogalmazásában ez a második kérdés így hangzik: hogyan látom a Kriterion megalakulása utáni időszakot?

Az előbbieken erre néhány összefüggésben már utaltam. Az igazság az, hogy a párt fölötti hatalom átvétele után Ceaușescu – hogy ezt a hatalmát megszilárdítsa –, látványos nyitást hajtott végre a romániai gazdasági és kulturális élet megannyi területén. Erről részletesen – és hitelesen – szólnak a Jelentés szerzői *A viszonylagos liberalizáció szakasza. 1964–1971* című alfejezetben.²⁴ És szólnak a folytatásról is, amikor az 1971. júliusi tézisek után kiteljesedett „a kommunista nacionalizmus és a Ceaușescu-féle elszigetelődés.”

Az 1964 utáni változás nyilván a romániai magyar szellemi életet is érintette, igazából azonban csak a magyar értelmiség közel 100 képviselőjével 1968 nyarán tartott pártfőtitkári találkozó jelentett fordulatot (ennek a jegyzőkönyveit is ki kellene adni), ahol – az 1956 szeptemberihez hasonlóan – a legfelső pártvezetés egész sor (ez alkalommal beváltott) ígérettel állította maga mellé a magyar értelmiséget. Az intézkedések eredményei valóságosak voltak (az országos könyvkiadó-hálózati átszervezés keretében egy nemzetiségi könyvkiadó, a Kriterion létrehozása, *A Hét* megindítása, magyar nyelvű tv-műsorok beindítása, a külföldi kapcsolatok, utazások megkönnyítése, az oktatás terén tett egész sor engedmény stb.). A valóságban azonban a pártvezetés által vártnál több történt: akárcsak a román értelmiség esetében, az újonnan létrehozott magyar intézmények komolyan vették „a párt által felkínált lehetőséget”. „Egy jellegzetesen kommunista és szánalmas gesztust – olvasható a Jelentésben – (az elhunyt vezér kultuszának megdöntését és hívek toborzását az új vezér részéről) úgy értelmezett a román értelmiség, mint ami egy szerencsés konjunktúra megjelenésének jele. Bátorításnak vette a múlttól, annak hazugságaitól, a félelemtől való megszabadulásra, és sokan az írók közül hittek a légkör gyökeres megváltozásában.”²⁵ És ebben

24 I. m. 321–325.

25 I. m. 323.

a hitben a romániai magyar írók is osztoztak. „Klasszikus és mai, szépirodalmi, művészeti és tudományos művek gondozása a feladatunk – nyilatkozta mindjárt a Kriterion indulása után Domokos Géza, az új kiadó igazgatója. Intézményünk új, de a hagyomány, amelyre támaszkodunk – évszázados. Az erdélyi és a bánági magyar, német vagy szerb könyvkiadási kultúra teljesítményei közismertek. E gazdag örökség megőrzőinek és folytatóinak valljuk magunkat, mint ahogy hagyomány – immár hagyomány – az a gazdag tapasztalat is, amelyet nemzetiségi könyvkiadásunk az elmúlt huszonöt évben felhalmozott. Fő feladatunkat most, az induláskor abban látom, hogy *(szilárd elvi alapon, a romániai nemzetiségi kultúrák és a Román Szocialista Köztársaság egységes kultúrájának érdekeiből kiindulva,)* segítő társává szegődjünk mindannak, ami az irodalomban, tudományban és művészetben értékteremtő. Szeretnők, ha a Kriterion, *(amely megalakulása első pillanatától a párt- és állami fórumok megkülönböztetett támogatását élvezi,)* garanciát jelentene minden nemzetiségi alkotó ember számára arra nézve, hogy nyugodtan dolgozhat, függetlenül attól, hogy milliós vagy csak pár tízezret kitevő közönség az, amelyhez anyanyelvén szól...”²⁶

A fenti idézetben zárójelbe tettem, de kiemeltem azokat a politikai pirutetteket, amelyek elengedhetetlenek voltak a nyilvános megjelenéshez, mert bár jelei annak, hogy mi is osztoztunk az említett hitben, nem tartozékai a tudatosan felvállalt – és a kiadó húsz éve alatt végig érvényesnek érzett – szemléletnek. Az a munka, amely a Kriterion szerkesztőségeiben (és említhetném a kolozsvári Daciát, a temesvári Faclát, a bukaresti Tudományos Könyvkiadót, a tankönyvkiadót, sőt akár még a Politikai Kiadót is) elkezdődött, a romániai nemzetiségek valós szellemi értékeinek felkarolására irányult, s a közönség és a szerzők egyaránt megértették ezt. És értékelték is, nemcsak itthon, hanem a határokon túl is, s nemcsak Magyarországon, hanem a nyugati világban, ahová könyveink az első években – külön valutahorizontú terjesztés révén – eléggé széles skálán eljutottak, együtt a szerzők válogatott csapataival.

És ez nem csak a magyar könyvtermésre vonatkozott. A Kriterion nyolc romániai nemzetiség nyelvén adott ki könyvet (kilencediknek a nemzetiségi irodalmak legreprezentatívabb műveit románul), s ezen a téren a szerepe ugyanaz volt, mint magyarul (amint arról Domokos Géza egy Rostás Zoltánnal készült 1983-as interjúbán *A Hétfőben* beszélt).²⁷

26 *Előre*, 1970. február 22. Az interjút készítette Beke György.

27 Újra: *Újra: A Kriterion műhelyében*. Szerkesztette Dálnoki Szabó Dénes álneven Beke György. Budapest, 1988. 158–167.

Az egész azonban valójában egy csapdahelyzet volt. De ebben a csapdában nemcsak mi voltunk benne, akiknek kiadványai ékes bizonyítékként szolgáltak arra, hogy Romániában virágzó szellemi életet élnek a nemzeti-ségek, hanem maga a hatalom is, amely kieresztette a szellemet a palackból, aztán jó ideig nem volt képes visszagyömöszölni oda. Hiszen propaganda-értéke Nyugaton csak a valós értékeknek volt – a silány propaganda-irodalomnak nem. És ebben a vonatkozásban a Ceaușescu-féle kisebbségi kultúrpolitika kedvező híre védettséget is jelentett számunkra, amit Domokos Géza remek érzékkel ki is használt.

Az általánosan érvényes korszakolás az 1969-ben létrehozott magyar intézmények esetében – legalábbis a Kriterion esetében mindenképpen – helyesbítésre szorul. A mi számunkra az 1971–73-as évek még a kezdeti nehézségek éveit voltak: az első éves kiértékelő gyűlésen – vészjósló előjelek után – a Hatalom szinte legmagasabb szintű kultúráirányítói vettek részt, s velük szemben Domokos Géza is felvonultatta az akkori idők legtekintélyesebb magyar közéleti szereplőit; 1971-ben és 1972-ben még megszorongatott a cenzúra, aztán fokozatosan megtanulták ők is, hogy lehetnek „magasabb államérdekek”, amelyekből kifolyólag Bálint Tibor, Kányádi Sándor, Paskándi Géza, Sütő András, Szilágyi Domokos, Szabó T. Attila, B. Nagy Margit, Benkő Samu könyvei, a Kallós Zoltán-gyűjtötte moldvai csángó népbaladák (csak az 1970-es év néhány szerzőjét soroltam fel) másképp bírálandók el, mint ahogy azt eddig megszokták.

Persze a „tanulás” azért nem ment könnyen. Régi feljegyzéseimben találtam meg a nyomát annak, hogy mennyi baj is volt azokban az első években: 1971. évi kiadói tervpéldányomban ilyen bejegyzések olvashatók: Banner Zoltán népi- és naiv művészekről szóló könyvénel: „sokáig állt a Sajtónál”; dr. Kós Károly *Népélet és néphagyomány* c. köteténel: „hat hónapot ült a Sajtónál”; a Kántor-Lángnál: „megjelenési engedély körüli hosszas izgalmak után”; az *Erdélyi Helikon költői* című, Szemplér Ferenc által válogatott köteténel: „a júliusi fordulat szellemében Kovácsné újraolvassa az egészet”; *A barokktól a romantikáig* című, Jancsó Elemér-szerkesztette antológiánál: „decemberben még nem volt terjesztési engedélye egy pesti referátum ostoba kifogásai miatt”. (Mert ilyen is volt: a magyarországi exportra kijánlott könyveink nem egyszer ütköztek az ottani, más kerekre járó cenzúra kifogásaiba – emlékezetes volt korábról Kós Károly *Hármaskönyvének* visszautasítása egy Kun Bélára, egykori kolozsvári iskolatársára vonatkozó, nem éppen hízelgő utalás miatt –, s a Jancsó-antológiának az esetében újra is kellett nyomni egy ívet.) Az 1972-es kiadói tervpéldányomba tett bejegyzések még arra utalnak, hogy a tervben szereplő 157 magyar könyvcíméből

végülis 85 jelent meg, s a „lemaradottak” szerzői között Bajor Andor, Benkő Samu, B. Nagy Margit, Bodor Ádám, Gellért Sándor, Huszár Sándor, Lászlóffy Aladár, Méliusz József, Mikó Imre, Panek Zoltán szerepel (persze ezeknek a tervbe vett kéziratoknak egy része a későbbi években mégis megjelent). Aztán évről évre lazult az ellenőrzés, s a cenzúra 1977-es – nagy mellénnyel beharangozott – „megszüntetése” után még a következő egy-két évben is tartott az a lendület (a kiadóban, de a szerzőkben is), amelynek eredményei alapján nem csak a könyvkiadás, de a romániai magyar szellemi élet egészének „Kriterion-korszakáról” szokás beszélni.

Különös módon sokszor volt az az érzésem, hogy eleinte maguk az 1971 júliusi Ceaușescu-tézisek végrehajtásával megbízott funkcionáriusok sem vették komolyan az abban foglaltakat: mondták azt, ami abban volt, de közben sokminden ment tovább úgy, ahogy a hatvanas évek végén elindulni látszott. Idő kellett ahhoz, hogy a párt kialakítsa a maga mindenre kész janicsár-gárdáját. A Korunkat a szárhegyi Kriterion-írótábor jegyzőkönyveinek közlése miatt már 1981-ben elővették,²⁸ de csak 1983-ban jött el az ideje annak, hogy egy valóságos számonkérő szék szállja meg a Kriteriont is. Bukaresti kollégáink hónapokon át gyártották a statisztikákat, önvédelmiül a nyíltan megfogalmazott vádakkal szemben, miközben *A Hétnél* lehullt a Huszár Sándor és Horváth Andor feje, s egyre inkább el lehetetlenítették a TV magyar szerkesztőségének munkáját. 1983-ban még bekerülhetett a Romániai Magyar Írók sorozatba a nem sokkal azelőtt elhunyt Gellért Sándor összegyűjtött verseinek kötete és a Kántor Lajos által sajtó alá rendezett Reményik-kötet, 1985-ben még megjelent az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* IV. kötete, a *Székely Oklevéltár* II. kötete (14 000 példányban!), a *Változó valóság* címmel indított szociográfiai tanulmánykötet-sorozat II. kötete, a Tamási Áron-sorozatban drámáinak kétkötetes válogatása (az „áthallásos”-nak szánt *Tündöklő Jeromos* és *Ördögölő Józsiás* címekkel), de Beke György riportsorozatának 1983-as szatmári kötetéről már terjedelmes feljelentést jelentetett meg „magánkiadásban” egy szatmári szekustiszt, s 1984-ben, a *Köszöntjük Románia elnökét!* című kötettel elindult, majd Ștefan Pascu Erdély-történetével és Ilie Ceaușescu és szerzőtársai Augusztus 23-át méltató könyvével (s több, kimondottan propagandacélú válogatással) beindult azoknak a kiadványoknak a sora, amelyek a Kriterion történetének szégyentábláján fognak állni valaha. Ez az az időszak, amikor már több volt a kompromisszum, mint az igazi

28 A jegyzőkönyvek nemrég jelentek meg kötetbe gyűjtve: Zöld Lajos (szerk.): *Szekértábor a Szármány hegyén. A szárhegyi írótalálkozóak jegyzőkönyvei (1980-1990-2000)* Polis, Kolozsvár, 2008.

sikerélmény; erre visszatekintve mondotta Domokos Géza 1988-ban: „Kiadónk közel húsz esztendő munkája része egy folyamatnak, egy hol világos, áttekinthető, hol kiszámíthatatlan, céljaiban nehezen követhető kultúrpolitika mozgásának... különösen az elmúlt 4–5 évben fékek kezdtek működésbe jönni; az olyan biztató távlat fokozatosan beszűkült, a fejlődés kezdetben lassult, majd jórészt leállt, hogy végül nem egy vonatkozásban az ellenkező irányban kezdjen haladni.”²⁹

Azóta is vitatott – és vitatható – téma, hogy meddig volt szabad (és meddig szabad egyáltalán) elmenni a kompromisszumban. Szerintem addig, amíg az annak árán létrehozott érték nagyobb, mint az ár, amelyet érte fizetünk. Persze ez is részben a szubjektív megítélés függvénye: hogy ki minnek milyen értéket tulajdonít. Az a 39 kézirat, amelyet Domokos Géza az idézett interjúban felsorolt³⁰ érzékelteti azt, hogy hol húzódott akkor az a határ, amelyet a Hatalom megvont számunkra. De az, hogy ezek a kéziratok mégis megszülettek és a diktatúra megdöntése után – igaz, az új kiadási körülmények miatt hosszú évek alatt és szétszórtan – megjelentek, jelzi azt, hogy volt igazság abban a biztatásban, amikor az eleve vesztesre állónak tűnő kéziratok szerzőinek is azt mondtuk: „Írjátok meg, mert csak az nem jelenik meg, ami nem készül el.”

Ez volt az „iránytű” számomra – és sokak számára, akik akkoriban a romániai magyar könyvkiadás műhelyeiben dolgoztunk.

A többit ítélje meg az utókor – joga van hozzá.

29 *A Kriterion műhelyében*. Id. kiad. 192.

30 I. m. 204–205.